

FTAXP:21.82.14

<https://orcid.org/0000-0002-4000-3391>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4136>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5754>

¹Бекназарова Р.К.*, ²Бекпатша Г.Ж., ¹Сугир Ф.Б.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, Орталық Азия Инновациялық Университеті. Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ «МАСҒҰД» ПОЭМАСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ
М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕН**

***Автор-корреспондент:** raushan.beknazarova@auezov.edu.kz

Түйін: Абай өзінің поэзиясымен қазақтың көркем әдебиетін өлшеусіз биікке көтерсе, әдеби тілді дамытып, қалыптастыруда да аса үлкен еңбек сіңірді. Ол қазақтың жазба әдебиеті тілінің негізін салушылардың бірі болды. Абайға дейінгі және Абай тұсындағы ақындарда ескі араб, парсы сөздерін көп қолдану, оны қазақ сөзімен араластыра сөйлеу салтқа айналған еді. Кейін орыс сөздері араласты. Абай осыларға қарама-қарсы шет тілдер сөздерін көп қолданбай, негізгі шығармаларын қазақтың таза ұлттық тілінде жазды. Тіл, сөз мағынасын жаңартып, байытты. Сөздің халықтық үлгілерін жонып, қырнап, өзі айтқандай, «тіл ұстартты».

Кілт сөздер: функция, коммуникатив, сюжет, поэма, логика, поэзия, стихия

МРНТИ:21.82.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

¹Бекназарова Р.К.*, ²Бекпатша Г.Ж., ¹Сугир Ф.Б.

¹старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан.

²старший преподаватель, Центрально-Азиатский Инновационный университет. Шымкент, Казахстан

¹старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан.

**ЯЗЫКОВАЯ СПЕЦИФИКА ПОЭМЫ АБАЯ КУНАНБАЕВА «МАСҒУД»
ИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫ**

***Автор-корреспондент:** raushan.beknazarova@auezov.edu.kz

Аннотация: Абай своей поэзией возвысил казахскую художественную литературу до неоценимых высот, а также внес большой вклад в развитие и формирование литературного языка. Он был одним из основоположников казахского языка письменной литературы. У поэтов до Абая и при Абая было принято использовать старые арабские, персидские слова, смешивать их с казахским словом. Позже вмешались русские слова. Абай писал основные произведения на чистом казахском национальном языке, не употребляя много слов иностранных языков. Язык, обновил и обогатил значение слова. «Язык бритвенный», как он сам говорит, стригут и стригут народные образцы слова.

Ключевые слова: функция, коммуникатив, сюжет, поэма, логика, поэзия, стихия

IRSTI:21.82.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

¹Beknazarova R. K.*, ²Bekpatsha G. Zh., ¹Sugir F. B.

¹senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

²senior lecturer, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

¹senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

LINGUISTIC SPECIFICS OF ABAI KUNANBAYEV'S POEM "MASGUD" FROM THE RESEARCH OF M. MYRZAKHMETOVICH

*Corresponding author: raushan.beknazarova@aeuzov.edu.kz

Abstract: With his poetry, Abai elevated Kazakh fiction to invaluable heights, and also made a great contribution to the development and formation of the literary language. He was one of the founders of the Kazakh language of written literature. It was customary for poets before Abai and under Abai to use old Arabic and Persian words, to mix them with the Kazakh word. Later, Russian words intervened. Abai wrote the main works in the pure Kazakh national language, without using many words of foreign languages. The language has updated and enriched the meaning of the word. "The razor tongue," as he himself says, is cut and cut by folk samples of the word.

Key words: function, communicative, plot, poem, logic, poetry, element

Kіріспе

Абай өзінің поэзиясымен қазақ көркем әдебиетін өлшеусіз биіктерге көтерді және ол әдеби тілді дамыту мен қалыптастыру бойынша орасан зор жұмыс жасады. Ол жазбаша әдебиеттің қазақ тілінің негізін қалаушылардың бірі болды. Абай заманына дейінгі және оның кезіндегі ақындарда ескі араб және парсы сөздерін қазақ сөздерімен араластыру әдетке айналған. Кейінірек орыс сөздері араласып кетті. Абай өзінің негізгі шығармаларын қазақ халқының таза ұлттық тілінде, олардан айырмашылығы шет сөздерін көп қолданбай жазды. Бұл сөздің мағынасын жаңартқан және байытқан тіл. Ол сөздің халықтық мысалдарын ұнтақтап, қырып тастады өзі айтқандай. "Қазіргі уақытта зерттеу мақаламызда біз "Масғұд" поэмасындағы Абай бейнесінің сюжеттік желісін негізге алдық.

Жас кезінде Абай поэзия мен тілдің сыртқы түрі тұрғысынан Шығыс ақындарына еліктегені белгілі. Бұған дәлел ретінде аттас үш ұлы өлең бар «Әзім әңгімесі», «Масғұд», «Ескендірді» Олар Шығыс ақындарынан алынғанымен, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Мысалы, «Әзім әңгімесі» өлеңінің тақырыбы «Мың бір түн» ертегісінен алынған. Қазақ ортасында кеңінен таралған «Мың бір түн» тарауларының бірі «Азим Ата» атты ұзақ ертегі болды. Осы ертегілерден өзінің жетім балалық шағынан аман өтіп, содан кейін өзінің адалдығы мен кінәсіздігінің арқасында арманына жеткен кішкентай бала Азимнің әңгімелері эпикалық сызыққа негізделген[1,18].

Мақаланың тақырыптық негізін анықтау және теориялық және практикалық коммуникацияның ерекшеліктерін көрсету үшін және Абай бейнесінің сюжеттік жүйесін сипаттау мақсатында Б.Тұрсыновтың «Абай поэмаларының тақырыптық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері» - атты зерттеу жұмысы, «Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің ерекшеліктерін саралап көрсету барысында М.Мырзахметұлының «Мұхтартану және Абай ғұмырнамысы», М. Әуезовтың «Абайды білмек парыз ойлы жасқа» еңбектері қолданылды.

Зерттеу мақсаты: «Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің сюжеттік ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті:

- Абай бейнесінің сюжеттік жүйесін сипаттау;
- «Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: Жұмысты зерттеу үшін төмендегідей әдістерді қолдандық: талдау әдісі, жинақтау, ой қорыту, жүйелеу, статистика әдістері.

Теориялық талдау

«Александр» поэмасы Шығыс елдерінде «Александр Македонский» деген атпен таратылды. Ол Еуропада Александр Макендонский деген атпен танымал қолбасшының өмірі туралы аңыздарға негізделген. Еуропалық ақындардан басқа, Александрдың тақырыбын Фирдоуси, Низами, Навои және Джами сияқты шығыс ақындары жырлады. Абайдың үшінші поэмасы «Масғұд» деп аталады. Бір қызығы, бұл өлеңнің сюжеті мен тақырыбы Шығыс халықтарының аңызынан алынған. 1977 жылы жарық көрген ақынның екі томдық шығармаларының толық жинағын түсіндіруде «Масғұд» дастаны туралы былай делінген: «Мурсейттің 1907 жылғы қолжазбасында ол Тургенев ретінде көрсетілген. И.С. Тургеневтің «Шығыс аңызы» әңгімесі мен «Масғұд» поэмасының бірінші бөлігінің сюжеті басынан аяғына дейін сәйкес келеді. Алайда, зерттеуші Д.Досжан бұл туралы былай түсіндіреді: «Шығыс аңызы» және «Масғұд» поэмасының бірінші бөлігінің сюжеті басынан аяғына дейін дәл сәйкес келеді деген тұжырым қате.

Нәтижелер мен талқылау

Екі нұсқаны салыстыру кезінде Абай орыс мәтінін біршама өзгертіп, оны өзінше кеңейтті. Поэманың негізгі идеясы-басты кейіпкер Масғұдты бірнеше ерекше жағдайлармен, оқиғалармен таныстыру және оған ұлы адамзаттың қасиеттерін беру. Осылайша, кез-келген жастағы ер адамға үлгі болатын дана адамды жасаңыз. Осы ой аясында ақын Масғұд Қызырмен кездесіп, оған үш жеміс ұсынды [2,65].

«Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар,»

Масғұд ақылдылықтан да, еңбекпен тапқан байлықтан да қашып, әйелдің адамзаттың жүрегі екенін түсініп, қызыл жеміс алады. Ол бұл әрекетті әйелдің достығын ерекше бағалайтындығымен түсіндіреді. Олар адамзаттың көз алдында еркек пен әйел жынысы бірдей бағаланады және құрметтеледі дейді. Бұл тақырыптардың барлығын ақынның өзі кеңінен айтып, біз білетін және танитын Абай шығармаларында терең ой қозғаған жоқ па? Мысалы, «махаббаттағы құмарлық екі түрлі», «жастардың оты жанып тұр. «Махаббат тілі - тілсіз тіл» өлеңдерінде көрсетілген тақырып, яғни махаббат пен әйелдіктің моральдық философиясы, бұл өлеңде гуманистік ақын оны шартты мазмұнмен байланыстыра отырып, жаңа тәсілдермен ұсынылған. Сонымен қатар, бұл өлеңдегі қызықты нәрселердің бірі-ақынның бейнесі, ол Масғұдтың бейнесінде көрінеді. Масғұт ақылдан қашады. Байлықтан қашады. Сол Масғұдтың ақыл-ойдан қашуы Абайдың басындағы, айналасындағы жағдайына өте жақын. Менің ойымша, ең надан адамдардың бірі Абай Масғұдқа өзінің трагедиясы, қайғылы көңіл-күйі туралы айтады. Ақыр соңында, Абайдың өзі білімді, ақылды, Қуатты көшбасшы болды және жеті атасынан байлықты мұра еткен отбасынан шыққан. Сонымен бірге ол өзінің әндерінде надан және бай адамның бетін ашады. Ол елге қажет емес байлық пен білімнен тұрады[3,26].

Жалпы, өлеңнің мазмұны, сюжеті, композициясы, оқиғалардың тәртібі Абайдың басқа өлеңдерінен өзгеше. Мысалы, егер оқиғаның басталуы Масғұдтың Кизир Алимен кездесуінен басталса, байланыс Кизир оны үйіне шақырып, үш жеміс ұсынады, даму: егер Масғұд қызыл жемісті таңдаса, онда логикалық ой шиеленісте толығымен жоғалады. Енді «Масғұд» дастанының екінші бөлігіне көшейік. «Екінші бөлім» тек шартты, әйтпесе дастанда ақын сізді тарауларға, сізді бөлімдерге бөлген жоқ, желі бір. Сюжет екінші арнаға түсіп, әрі қарай жалғасады. Мазмұны: «Масғұд» сол оймен халифаның уәзіріне айналады. Ол уәзір болған кезде, бір түнде сол қария түсінде Масғұдқа көрініп, аян берді. «Оба күні аспаннан ақылсыз су түсіп, оны ішкен адам есінен танып қалады. Жеті күннен кейін су ағып, адамдар қалаға келеді. Қария: «таза судан шыққан күнді күтіңіз. Сондай-ақ, халықтың денсаулық жағдайының ерекшеліктерін және жалпы халықтың әл-ауқатын ескеру қажет

екенін атап өткен жөн. Ол халифа мен оның уәзірін көріп: «бұл екеуі бізден өзгеше, екі жынды, өлтірейік.- сызғыш сасық. Мұнда маскүнем де есіне түседі: «бөтелкелер бұл дуданнан емес еді, біз ақылсыз судан іше алмадық», - деп екеуі де ішеді. «Біз оны назардан тыс қалдырған жоқпыз», - деді де, біз бір уақытта өлтіреміз деген сөздер үшін кешірім сұрап кетіп қалды. Бұл тарихтың соңы, ұлы ақын өз ойларын үлкен философиялық қайтарымен жеткізеді. «Бұл солай», - деді ол. Сіз көп нәрседен арыласыз және сіз оны түсінбестен көп сөз айтасыз» [4.58]. Осы ұлы ойластырылған философияны меңзейтін бірдеңе айту ақылға қонымсыз. Яғни, ақыр соңында ол: «Егер сіз жынды болсаңыз, ақылды болмайсыз»» Поэманың композициялық құрылымын қорытындылай келе, Абай бұл өлеңнің композициясын толық көркемдік тұтастыққа айналдыра алмағаны анық», - дейді абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлы. Егер әңгіме басында Масғұд қызыл жемісті емес, ақ жемісті, яғни интеллектті таңдаса, онда оқиғаның басында және соңында логикалық байланыс болуы мүмкін, ал Масғұд шынымен де Ұлы ақылдың иесі болар еді, тіпті Шамси Джихан. Өйткені қызыл жемісті таңдап, әйелдер достығын алған кейіпкеріміз ақылды және көреген адам болып шығады.

Егер біз өлеңнің сюжеті туралы, ақынның өзі өмір сүрген Орта туралы ойласақ, онда қызыл жемісті таңдаудың өз орны болған сияқты. Мүмкін, ақын осы әйелге деген құрметі мен сүйіспеншілігін білдіргісі немесе біреуге деген сүйіспеншілігін көрсеткісі келген шығар.

Мұны:

«Еркектің ерке адам болса қасы,
Қатын, шеше, қаза жоқ кімнің басы?
Хан-қаһар, қара халық қастық қылса,

Сонда ұрғашы болмай ма арапашы,»-деген

Мұны өлеңдерден көруге болады. Сондай-ақ, «егер әйелдің досы болса, оның жаны көп» екенін ескеру маңызды, ол серіктес пен серіктес іздейді. Мысалы, Абайдың жас кезінен оның әжесі Зере мен анасы Ұлжан тәрбиелеген. Бұл әйелдер өз отбасының көшбасшылары, қоршаған ортаның данышпандары. Мәселен, Құнанбайдың өзі Зерені тыңдап, Ұлжаннан кеңес сұрады. Жалпы, Құнанбай Ұлжан өте құрметті адам болған. Ол оның ақылдылығына риза болды. Айта кету керек, бұл Абайдың бірінші рет туылуы емес.

Кейбір абайтанушы ғалымдар мұны өздерінің алғашқы ұмытылмас махаббаты Тоғжанмен байланыстырады.

Абай өлеңі 1855 жылы жазылған. Содан кейін ұқсас тақырыптағы өлеңдер бар. Оларда махаббатқа толы жүрекке табыну, Имани гүлдің білімімен байланысты құбылыстар, үш махаббат ерекше орын алды. Құдай қосқан қос жүрек туралы осындай құбылыстар, ойлар осы «Масғұд» өлеңін салқын ақылмен өлшеп, талдағысы келді. Бұл өлең 1887 жылы жазылған, яғни Тоғжанмен ажырасқаннан кейін бірнеше жыл өтсе де, ол осы өлеңде оған деген сүйіспеншілігін, оның сүйіспеншілігіне деген құрметін көрсетуге тырысатын сияқты. Сондықтан, бұл ойынды таза жүректен интонация ретінде жеткізу үшін ол қызыл жемісті таңдап, Тоғжанға деген сүйіспеншілігін көрсетіп, оны оқырманға жеткізеді.

Жазушы Д. Досжан өлеңнің жазылуына былай түсіндіреді: "композициялық құрылыстың өзінде, яғни қызыл жемісті таңдауда, соңында білімнің көрінісінде, логикалық байланыстың жоқтығында, сәйкессіздікте оқырманның барлық ынта-жігері осы қызыл жеміске салынады.»

Генерал-Халифа Арон Рашид Бағдатты 786 жылдан 809 жылға дейін, яғни 23 жыл басқарды. Бұл сондай-ақ ең әділ, дана билеуші ретінде ол «Мың бір түннің» басты кейіпкерлерінің біріне айналып, өлмейтін өнердің бетіне шығатын кезең. Халифаның Джафар есімді уәзірі болған. Бұл дастанды аударған Тургенев оны Джафар емес, Джиффар деп атады, дастанның эскизін өзгертті, өзінің жеке жобасын, өзінің қиялын, дәмін қосып, жаңа туындыны басқаша жасады. Тіпті басты кейіпкер Халифа Арон ақылға қарағанда айлакерлікке бейім болып көрінеді. Дәл осы жолды қазақ ақыны оқыды және Біз жалпы

эскиз түпнұсқаға ұқсайтынын, бірақ сюжеттік желісі, бояуы, кейіпкерлердің шеберлігі мен оқиғаның сапалы сюжеттік фоны мүлдем бірегей туынды жасайтынын атап өтеміз. Осыдан ақынның Шығыс сюжетін еуропалық сызықтан алғанын көруге болады. Басқаша айтқанда, әрбір ақын Фусули де, Тургенев те, Абай да бұл дастанды дәл аудармағанын, тек бір жолды алып, оны өз жобасына жазғанын көруге болады.

Алайда, әр ақын басты кейіпкерден өз бейнесін табуға тырысты деп айтуға болады.

«Масғұд» өлеңін оқығаннан кейін, оқиға желісі Абайдың өмірінде болған оқиғамен өте тығыз байланысты екенін байқаған сияқтысыз.

«Бұл сөзге салып тұрды шал құлағын,

-Ендеше, тауып айттың, жә, шырағым,

Ақыл, дәулет әуелден өзінде екен,

Өміріңнен артылсын, жаным, бағың!» - деп, дәл Абайды танытады. Өйткені Абай білімі де, байлығы да болады. Бірақ ол жақсы көретін жұбайына қосыла алмай, ол қиындыққа тап болады. Ол:

«Тегінде, адам басы сау бола ма?

Бойында тексерілмес дау бола ма?

Ері ашу айтса, әйелі басу айтып,

Отырса, бұрынғыдай жау бола ма?» - деп, ынтымағы жарасқан сүйген жарын аңсайды.

«Масғұд» туралы бірде-бір дереккөзде белгілі бір Тоғжанға байланысты жарияланған өлең туралы айтылмайды. Абайдың өзі атап өтетін деректер жоқ. Біз бұл өлеңге өз көзқарасымызбен қарап, бұл Тоғжанға арналған Абай ескерткіші, оның қайғылы аяқталған балалық махаббаты деп айтқымыз келеді. Масғұдада, қызылшалда, яғни өмірде байлық, білім, махаббат сияқты өмірдің үш негізгі стихиясы ұсынылған. Екінші жағынан, ол байлық пен білімді біржолға қоя отырып, махаббаттың стихиялылығын таңдайды. Дәл осындай стихиялылыққа қол жеткізуге тырысады. Біз білетін Абай тек Тоғжанға ғана жеткен жоқ. Дәл осы жерде ақын қызыл жемісті Масғұдқа таң қалдырады. Бірақ ақын өз жолын таба алмайды. Тоғжан басқа біреуге үйленбекші. Абай жеті дүркін садақа беріп, сүйіктісін әйелі ете алар еді, бірақ бұл ұлы Заңның дәстүріне қайшы келеді. Сондықтан Абай шешілмеді және Тоғжанмен қоштасты. Осылайша, білім мен адамгершілікті көрсете отырып, махаббат жолын таңдаған қара жас өзін одан бас тартуға мәжбүр етеді. Бұл өлеңдегі Масғұд өзінің білімін көрсетіп, ессіз суда аман қалған сәтке сәйкес келеді[5,60].

Қорытынды

Сонымен, поэманың соңындағы «жұртың жынды болса, ақылды болма, қоса жынды бол!» дейтін жолдар, Абайдың «болды енді сұм, құр өкініштен ештеме шықпас, Тоғжан да көнді, ақымақ болма, сен де көн,» - деген сөздерді білдірсе керек. Міне, осылай композициялық құрылысы толық емес, логикалық тұтастығы жеткіліксіз поэмаға, осындай өмір философиясын қолдана отырып, шешімін тауып беруге болады. Бірақ жамандықтан кейін жақсылық болар дегендей, махаббатынан айрылған Абай соңында қазақ ғұлама ақындарының бірі болып қалыптасты. Мүмкін оның ақындық шабытының оянуына сол Тоғжанға деген махаббат пен қосыла алмауынан пайда болған зар сезім әсер еткенде шығар.

Мақаланы жоғары ОҚЗУ орындарында оқытылатын пәндерде – әдебиеттануға кіріспе, әдебиет сыны және түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізуде қолдануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. құраст. Л.Әуезова, М.Мырзахметұлы. А., Санат, 1997. 448б.

2. Мырзахметұлы М. Мұхтартану және Абай ғұмырнамасы. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. А., Санат, 1997. 416 б.

3. Мырзахметұлы М. Абайтанудың бірегей зерттеушісі. А., Санат, 2000. 418 б.
4. Тұрсынов Б. Абай поэмаларының тақырыптық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері. Дисс. зерттеу жұмысы. Алматы, 2015. 94 б.
5. Ахметов З. Кемел ақын, кемеңгер ойшыл. // Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 том. А., Жазушы, 1995. 336 б.

Referens list:

1. Auezov M. Abaytanudaristerininderekkozderi. kurast. L.Auezova, M.Mirzakhmetuli. A., Sanat, 1997. 448 b.
2. Mirzakhmetuli M. Mukhtartanu zhane Abay gumirnamasi. Auezov M. Abaydi bilmek pariz oyli zhaska. A., Sanat, 1997. 416 b.
3. Mirzakhmetuli M. Abaytanudin biregey zertteushisi. A., Sanat. 2000. 418 b.
4. Tursinov B. Abaypoemalarinintakiriptik, syuzhettik, kompoziciyalikerekshelikteri.Diss. zertteuzhumisi.Almati, 2015. 94 b.
5. Akhmetov Z. Kemel akin, kemengeroyshil. // Abay shigarmalarinin eki tomdik tolik zhinagi. 1 tom. A., Zhazushi, 1995. 336 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Бекназарова Раушан Кадырбековна - «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан. +7 (775) 825-3278, raushan.beknazarova@auezov.edu.kz